

13. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka.
14. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.
15. Muzeum Narodowe w Krakowie.
16. Vilniaus universiteto biblioteka.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-464-4-48>

Русначенко А. М.

*доктор історичних наук, доцент,
кафедра державно-правових і гуманітарних наук
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
м. Київ, Україна*

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ В ТУРКМЕНІСТАНІ

У цій розвідці пропоную розглянути підстави і наслідки советизацію краю в перші роки советської влади в Туркменії, зокрема, перетворення більшості місцевого населення на колгоспників в 1930-х роках і порівняти ці процеси почасти з українськими.

В колишніх середньоазійських республіках, які стали тепер незалежними державами, їхні колишні вчені (як і в Україні-менше) продовжували советські історичні наративи етнонаціонального минулого, застосовуючи їх і надалі в більшості випадків. Хто ж пробував наважитися на альтернативні дослідження були звинувачені в некритичному і неетичному копіюванні невідповідного зарубіжного імпорту [1]. Тому, як і в Україні перші дослідження советського минулого цих країв були зроблені істориками з-за меж Центральної Азії, чи місцевими істориками, але в закордонних публікаціях.

В даній розвідці розглянемо послідовний хід подій, який привів до колективізації в одній з нових советських республік – Туркменістані.

Туркменістан увійшов в склад Росії в другій половині XIX ст. через колоніальне завоювання російськими військами. Процес приєднання Туркменістану до Росії затягнувся на два десятиліття (1869-1885), якщо не рахувати мангішлакських туркмен, що ще раніше прийняли підданство Росії. І зроблено було це насильницьким шляхом: воєн, різанини населення з застосуванням військ [2]. Все корінне населення належало до окремих племен. Правові відносини в них регулювалися звичайним племінним правом – *адат*. Туркмени на початок створення ТССР складали 77% її населення. Інші – узбеки, росіяни, казахи. Міста

були населені в основному татарами, росіянами, узбеками, вірменами, й іранцями.

Туркмени боролись проти російського поневолення з початком революції в Російській імперії. В 1917 р. племена об'єдналися на чолі з харизматичним Мохаммед-Курбаном Джунаїд-ханом. Він був багатий землевласник і шариатським суддею. Останній похід проти Червоної Армії він здійснив у 1927 р. у віці 70 років. Про такий же похід повстанців отамана Заболотного проти советів відомо й в Україні на Поділлі в тому ж таки році. Адіб Халід тлумачить такого роду повстання в сусідньому Узбекистані як боротьбу проти влади міст на селом [3]. Але це все ж тільки частка правди.

Виникнення Туркменської радянської соціалістичної республіки віталось маленьким туркменським середнім класом, який пов'язував з цим свої кар'єрні й освітні можливості. Після певних дебатів в 1924 р. була визначена національна територія і столицею її стало місто Ашхабад. Причому критеріями приналежності до меж проживання туркменів ставала навіть генеалогічна приналежність, мовної і територіальної було замало [4]. З кінця 1920-х років власті стали поборювати трайбалізм, взявши за основу соціальну приналежність місцевого населення. Збільшення його освітнього рівня, зростання числа туркмен в компартії, привело до напруження їх з європейськими членами компартії які займали вищі пости в партії і керівництві країни. Але й росіяни були незадоволені некомпетентністю і нижчим рівнем освіти туркмен, яких просували на високі посади, феодалними звичаями в краї. Відчуття себе громадянами другого сорту серед туркмен сприяло їхній згуртованості в одну націю, вважає Ардвін Едгар [5].

Колективізація відбувалась в краї, в якому ще на 1924-1925 рр. велась боротьба за повсюдне встановлення советської влади, з залученням до цього процесу, звісно ж і місцевого населення. Спробуємо знайти спільні її риси з колективізацією в УСРР.

На початку 1920-х років були проведені певні іригаційні роботи і збільшилися посіви бавовника.

Осінню 1925 р. була проведена земельно-водна реформа в двох основних округах республіки: Ашхабадському і Мервському. Тоді селяни отримали більше землі за рахунок ліквідації поміщицького господарства, урізки землі баїв, ліквідації землеволодіння ішанів і мулл. Було зроблено ще одне важливе рішення: права на воду російських переселенців які жили біля верхів'їв зрошувальних ариків мали стати такими ж як і в інших дехкан.

В Ташаузькому окрузі який советизувався пізніше, через опір советизації, бідніші дехкани були звільнені від податків до часу зміцнення їхніх господарств.

Тоді дехканам роздали землі родових вождів в цьому ж окрузі: Якші Гельди, Гулам-Алі, землі тих які пішли з керівником опору туркмен Дженуїд-ханом. Стали відкриватися школи, і дехкан стали залучати до місцевих органів влади.

Так само в Керкінському і Чарджуйському округах власті теж після закріплення советської влади приступили до іригаційних робіт. Там панувало і малоземелля і гостра нестача води з Аму-Дар'ї. Частина населення пішла в час боротьби за советську владу в Афганістан. Тож совети пообіцяли цим дехканам повернення їхньої землі і води, і навіть допомогу з зерном для посіву і т.п. Ці обіцянки були почуті тільки почасти, частина населення, яке відійшло таки повернулося в Туркменістан. Але це була менша частина, тих хто емігрував.

В Туркменістані був ліквідований суд шаріату. Боротьба з окремими загонами місцевого населення, які протидіяли советській владі – *басмачі* – їхня советська назва, тривала. По суті справи – це була громадянська війна в краї, як вказує письменник Аманмурад Бугаєв [6]. Вона продовжувалася тут до 1933 р. і по суті, її останній етап збігся з колективізацією.

Власті намагалися вирішити проблему розмежування пасовищ з казахами, між козаками-адаїцями і туркменами – йомудами. Велася боротьба проти кровною помсти сторін. Тоді ж намагалися владнати міжродові суперечки між туркменами-атабайцями і туркменами-джапарбайцями серед йомудів Красноводського повіту. Зміцнення советської влади дало можливість властям взятися за колективізацію дехкан Туркменії. Та ж влада, по суті, стала творити туркменську націю з різних, хоч і близьких племен.

Як виглядає, колективізація там відбувалася в строки визначені ВКП(б) для всього СРСР. Але й тут вона зустріла опір. Пізніше, в постанові ЦК КП(б) Туркменістану вказувалося, що тут 7 % баїв тримали в своїх руках 52, 5% курдючних овець. Але не всі вчені вважають тепер те суспільство класовим, швидше – клановим. На нижньому щаблі суспільної ієрархії там знаходилися представники переможених племен, національні меншини: курди, белуджі, перси. Більшовики ж застосовували класовий підхід до населення, а не клановий, тому намагалися подолати цей племінний поділ і створити клас бідних селян. Тоді голови сімейств стали розділяти свою власність між синами й іншими родичами, щоб уникнути розкуркулення.

В час колективізації не менше 350 тис. туркменів відійшли в Афганістан. Дехто направився в Іран [7]. Це були заможніші сім'ї в

яких відбирали землю і воду, як казали тоді, для передачі їх дехканам. Вони сподівалися повернутися на батьківщину, тому не поспішали з набуттям в Афганістані землі. Їхнє майно передавалося колгоспам. Стосовно тих, які прагнули покинути батьківщину з худобою, майном чи без, ЦК ВКП (б) 20 лютого 1930 р. приймає рішення аби уряди відповідних республік разом з органами ОГПУ запобігли, зупинили цей вихід. Зокрема, мали бути посилені кордони цих республік, слід було укласти в прикордонній полосі особливі договори на контрактацію навіть з куркулями (вислів документу – А.Р.). Вказувалося підібрати 100 відповідальних працівників в усьому регіоні з числа членів партії. Також пропонувалося набрати ще 100 чол. з вузів і советських центральних органів, головним чином з місцевих, які володіють мовами, для прикордонних районів [8].

Колективізація почалася в Туркменії в 1929 р. Як і в Україні, місцеве керівництво вирішило її прискорити. Перший секретар ЦК КП(б) Туркменістану Яков Попок в виступаючи у вересні 1931 р. з доповіддю сказав, що згори був даний план по розкуркуленню у 2000 чол., а ми його перевищили.

Зусилля з проведення класової боротьби серед кочовиків були найбільшми в 1930 і в наступному році, і проводилися в рамках боротьби з «куркулями» і виявленням «експлуататорів». Навесні 1931 р. це привело до масових повстань, особливо у віддалених районах краю, які населяли кочівники. Тоді туркмени стали палити і грабували колгоспи і виходити в Афганістан разом зі своїми стадами [9]. Незадоволення створенням колгоспів було масовим. В демонстраціях проти колгоспів приймали участь і жінки. В акції протесту проти колгоспів 4 березня 1930 р. в місцевості Бешір взяли участь 800 осіб і марш очолювали жінки. Вони вимагали розпуску колгоспів і вигнання європейців [10].

Тодішня статистика показувала такий хід колективізації по рокам: 1928 р. в свого роду колективних господарствах було 0,5% дехкан, в 1929 р. – 2,7%, в 1930 р. – 22,8% господарств дехкан, в 1931 р. – 53,1% господарств. Перелом настав в 1932 р., коли колективізованими стали 72,6% господарств [11].

В тодішніх умовах передовими називали колгоспи, де на господарство в 1932 р. було 249 кг хліба, а в 1933 р. вже 273,6 кг. Такий приклад наводився сучасниками по колгоспу «Комунар» Байрам-Алінського району [12]. Але в мене є сумніви стосовно цих цифр, як і треба враховувати, що сім'ї ті були досить чисельними.

Навіть подані офіційні дані показують, що колективізація привела до значного зменшення чисельності худоби в скотарстві. В 1924 р. до моменту розмежування, в ТССР було 1 701 тис. голів, в 1929 р. –

5 775 тис. голів худоби. А вже з 1931 р. в кочових районах відбувалося різке зменшення поголів'я худоби аж до 1933 р. включно. В 1931 р. число голів худоби зменшилося до 2181 тис тобто на половину, в 1932 р.– було вже 2081 тис., а на 1933 р.– залишилося тільки 1179 тис. Деякий ріст став помітний тільки в 1934 р. – 1364 голів [13]. Колективізація супроводжувалася тоді й насадженням бавовника як основної культури в сільському господарстві краю.

В Туркменістані так само як і в Україні коли творили колгоспи, відповідно, селяни стали вирізати худобу, переганяли її за кордон, засипали колодязі [14]. Як можна здогадатися, утримання вцілілої худоби в колгоспах було поганим. Це стосувалося, звичайно, пустельних і напівпустельних районів, які там переважали.

Тому ЦК КП (б) Туркменістану мусив звернутися до Постанови Раднаркому СРСР від 17 вересня яким визнавалося найвигіднішим способом колективізації «товариства зі спільним обробітком землі і косіння сіна». А місцеве керівництво творило таки артїлі-колгоспи, які не відповідали тим таки місцевим умовам. Особливо – в Керкинських районах, Атрек, Гасан-Кулі. ЦК КП(б)Т вказував на негайне перетворення артїлей на *тсози* (товариства спільного обробітку землі) передачі відповідної домашньої худоби дехканам.

Вину на ці дії місцеві партійці поклали на «правоопуртуністині елементи», які зрослися з баями і на «лівацькі перекручення», коли прагнули колективізувати 100% господарств. Тим самим поставити дехкан під повний свій контроль.

В 1934 року був певний підйом в тваринництві на 15% [15].

Супутніми заходами до колективізації в рамках советизацію краю була й емансипація жінок і реформування сімейних відносин, а також боротьба з «варварськими звичаями і пережитками», коренізація у вигляді залучення туркмен до органів влади і управління. Адже більшовики прагнули створити «соціалістичні нації». Звичайно, такі наміри Москви зустрічали опір місцевих властей. Такий собі Михайлов гостро вказав, що прийом тільки місцевих кадрів в советські органи влади не тільки сповільнить економіку, але й надасть національному питанню більше уваги ніж класовому [16].

Тоді туркменкам було дозволено розводитися з чоловіками за своїм бажанням. Але таке нововведення було стрінуте негативно, особливо бідними дехканами від яких до багатших пішла якась кількість жінок. Тому власті відмовилися від ініціативи жіноцтва, цю справу вже мав вирішувати суд. Советській владі не вдавалося перевиховати старше покоління жінок, але вони звернули увагу на молодь, яка отримуючи освіту, прагнула кар'єри, нового суспільного статусу. Це вдалося в Туреччині, але не вдалося в Середній Азії, бо там ці новації

сприймалися як нав'язані й чужі. Тож давніші звичаї: калим, *гудалик* (помовка дітей), *гяршилік* (обмін нареченами) та ін. збереглися в більшості сімей [17].

Не слід думати, що туркмени тільки пасивно сприймали творення нової культури яка надходила з Москви. Вони самі відігравали більшу роль в оформленні інституцій і визначення того, чим є їхня власна нація в 1920-30-ті роки минулого століття.

Але чи можна це вважати завершення советизації Туркменії і створення сучасної туркменської нації, як успіху більшовиків? Тоді там з 14 603 членів партії на початок 1932 р. 6152 особи походили з корінних народів республіки [18], тобто – менше половини і не вони були керівниками республіки. Десь подібна ситуація була з національним складом КП(б)У на той же час, хоч число українців на той час було дещо вишим [19]. Так само й тут з 1934 р. місцевий націоналізм, стали вважати не менш шкідливим ніж російський шовінізм.

Отже, колективізація туркмен була цілою системою заходів після нового завоювання краю советами, і досить вдалою спробою їхньої советизації, спробою перетворення їх на осіле населення яке мало затруднюватися у колгоспах-спершу, потім -в тзозах, позбуватися пережитків минулого і ставати вповні советським людьми.

Література:

1. Botakoz Kassymbekova. Understanding Stalinism in, from and of Central Asia: beyond failure, peripherality and otherness. Central Asian survey, 2016-Р. 3.

2. Аннaнепесов М. А. Присоединение Туркменистана к России: правда истории//Вопросы истории, 1989.-№11.-С.70-86.

3. Adeeb Khalid, Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR.. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015. -414 pp

4. Adrienne Lynn Edgar. Tribal nation. The making of Soviet Turkmenistan/ (Princeton University Press, 2004)-Р.9.

5. Там само.-Р.85.

6. Радио Азатлык. 3 апреля.2019 г.

7. Там само.

8. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О коллективизации и борьбе с кулачеством в национальных экономически отсталых районах» //Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы.-Том 2.– ноябрь 1929 – декабрь 1930 Москва: РОССПЭН, 2000.– С. 253-254.

9. Див. детальніше: Adrienne Lynn Edgar. Tribal nation. The making of Soviet Turkmenistan.-Chapter 7.

10. Там само.
11. Революционный Восток. 1934.-№ 4.
12. Сахат-Мурадов Х. 10 лет Туркменской советской социалистической республике//Революционный Восток. 1934.№-.6-С.149. Тоді замість округів вводилися вже райони.
13. Там само.
14. Там само.-С.151.
15. Там само.
16. Adrienne Lynn Edgar. Tribal nation. The making of Soviet Turkmenistan.-Р.88-89.
17. Там само. Див. детальніше: Chapter 7.
18. Сахат-Мурадов Х. 10 лет Туркменской советской социалистической республике.– С.157.
19. Русначенко Анатолій. Нариси новітньої історії України.-Київ, 2015.-Кн.2.-С.101.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-464-4-49>

Сидоров Г. В.

*аспірант кафедри історії України
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
м. Одеса, Україна*

НОГАЙЦІ У СВІДЧЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МАНДРІВНИКІВ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

З просуванням кордонів Російської імперії глибше на південь, ногайці ставали не тільки менш корисною, але й мало контрольованою силою, до того ж не задоволеною поступовим захопленням земель російським дворянством, зменшенню площ для кочівлі і намагання влади седентаризувати їх, Катерина II після намагання силоміць прив'язати номадів до землі, у висновку вирішила використовувати в цьому питанні добровільний підхід, переконуючи справедливим до них ставленням на рівні з іншими підданими. Протягом 1790-1807 рр. ногайці поступово заселяли р. Молочну шляхом частково добровільної міграції, а частково примусового переселення. З 1801 до 1804 р. Російська влада намагалась втримати ногайців від еміграцій за кордон шляхом створення Ногайського козацького війська, але ця політика виявилась не вдалою, тому ногайців, що перебували на той момент в